

[0668]

WURDSNEUPERIJEN

88. Nijfrysk *heit*

W.J. Buma

Foar Dr. T. Hofstra

Summary

*In this article a new etymological explanation is given of the Frisian word 'father', heit. The word is to be equated with Old Frisian *hêta, an agentive noun in -a, derived from the verb hêta 'order, command' (cf. Gothic haitan). The original literal meaning of heit must therefore have been 'he who gives orders; ruler, lord'.*

Foarsafier't wy neigean kinne, is al hast fjouwerhûndert jier lang neitocht oer it komôf fan it wurd *heit*. Dat leit ek wol wat yn 'e reden, om't de Fryske beneaming foar 'pater', sa't it i k e t, op himsels stiet en net daliks oanwiisbere wjergaders yn oare talen hat.

In taalman kin der yn sa'n gefal net foar wei en behelje de skriftlike oerlevering fan it wurd yn syn ûndersyk. It docht bliken, dat de âldste Fryske foarm te finen is yn Bonaventura Vulcanius syn wurk *De literis et lingua Getarum siue Gothorum*, Lugduni Batavorum 1597, s. 98. Neffens dy skriuwer wie de foarste rigel fan it paternoster by de Friezen yn syn tiid sa: *Ws Haita dw derstu biste yne hymil*¹. De 16de-ieuske oanrin fan it Fryske Us Heit wie foar my oanlieding en freegje de lju fan it Frysk Ynstitút yn Grins om in oersjoch oer alle foarmen fan *heit*, dy't op *-a* of *-e* útgeane. Doe't ik dy list krige hie², seach ik ta myn benijing, dat yn 'e wurdboeksamlingen fan it Midfrysk net minder as 206 plakken fêstlein binne, dy't lykas neikomt oardere wurde kinne:

haita [1597-1789]: 16 kear;	heyte [1640-1767]:	100 kear;
haite [1664-1743]: 2 kear;	Heyte' [1640-1668]:	2 kear;
hayte [1660-1688]: 5 kear;	heyttte [1660-1750]:	3 kear;
heite [1681-1796]: 57 kear;	heitte [1758-1797]:	11 kear;
heijte [1614-1717]: 8 kear;	hejte [1715]:	1 kear.
heyta [1707]: 1 kear;		

¹. Sjoch ek J.H. Brouwer, *It alderhillichst gebet*. Assen 1964, s. 17.

². In wurd fan tank komt hjir grif Juffer S. van Dellen ta, dy't alle Midfryske foarbylden fan *haita* ensfh. gearswile en kreas úttypt hat.

Dêr steane de folgjende foarmen foaroer, dy't net op *-a* of *-e* útgeane:

Heit [1663-1797]: 108 kear;

Heijt [1707-1785]: 5 kear;

Heyt [1640-1761]: 40 kear.

It is ús net bekend, wêr't Vulcanius syn Fryske lêzing fan it alderhillichste gebed wei hat. Klear en dúdlik is allinne, dat er faar stien hat oer alle teksten, dêr't *haita* yn brûkt wurdt. Doe't nammentlik ûndersikers yn 'e 17de en 18de ieu nocht oan taalferliking en de ôflieding fan 'e wurden begûnen te krijen, hawwe hja allegearre him foar it Frysk oanhelle, te witten Janus Vlitius ± 1660 [Estrik XI, 123], 1664 [Estrik XV, 115]; Franciscus Junius 1665 [Estrik XV, 117]; John Wilkins 1668 [Estrik XLIII, 11]; Thomas Luttekenius (?) 1680 [Estrik XLIII, 13]; Johannes Hilarides 1687 [Estrik XXXVII, (106)]; Joannes Chamberlaynius 1715 [Estrik XX, 114, 115]; Lambert ten Kate 1723 [Estrik XLIII, 43, 44 (2x)]; Johannes Micrælius 1723 [Estrik XLV, 83, 84]; Foeke Sjoerds 1766 [Estrik XXII, 43]; Tegenwoordige Staat van Friesland 1789 [Estrik XLIII, 94]. Dat sadwaande binne de 16 oerlevere plakken mei *haita* einliken winliken mar 1 plak! De skriuwwize mei *-ai-* hoecht ús gjin nij te dwaan. Ommers, eltse Fries wit, dat wurden mei *-ei-* troch syn lânslju ek wol as *-ai-* útsprutsen wurde. It nije hânwurdboek fan 'e Fryske Akademy jout dy twadderlei útspraak iderkearen oan, ferlykje **heide** [haidə] [hɛidə]; **heil** (nnl. *hagel*) [hail] [hɛil]; **heine** [hainə] [hɛinə]; **heisterje** [hɛistərjə] [hɛjstərjə] en ek **heit** [hɛit] [hɛjt]. Foar de stikmannich *ai-*staveringen (yn wêzen mar acht) stiet it geweldich grutte oantal fan 336 foarbylden mei *-ei-* oer. Dy lêste kinne wy by it sykjen om de oarsprong fan 'heit' op te seil gean, lykas de fuortsetting fan dit ferhaal útwize sil.

No hat sa'n fjirtjin jier lyn T. Hofstra yn syn bydrage ta de tinkbondel foar Mr. M.G. Oosterhout ûnder de titel *Hikke fan Heit?* oer de ôflieding fan ús wurd gear west³. De skriuwer fan dat opmerklike artikel hat it by de rjochte ein, as er besibbens fan *heit* mei it stammerwurd Goatysk *atta* ensfh. fersmyt. Ek wiist er der mei rjocht en reden op, dat it Aldfryske *aththa* 'beëdige, doarpsrjochter' neat mei 'heit', mar alles mei Aldfrysk *âth*, *êth* 'eed' te krijen hat, sa't wy sûnt v. Helten witte. Dochs spoeket dat *aththa* yn J. Pokorny syn *Indogerm.. etym. Wb.* (1959), s. 71 noch altiten as "Lallwort" om. Fan tige belang is fierders, dat Hofstra út A.F.C. Vilmar syn *Idiotikon von Kurhessen* (1868), s. 162 de foarmen *Heite*, *Hête* foar it Dútske 'Vater' op 't aljemint bringt.

Myn earste beswier tsjin de fan Hofstra útstelde ferklearring is syn útspraak oan 'e ein fan syn stik: "De slút-*e* fan *heite* hat nei alle gedachten syn opkomst to tankjen oan it feit, dat in heap oare wurden foar manlike famyljeleden (*omke*, *pake*, *ate*, *tate*) twa wurdlidden hawwe, mar kin ek forklearre wurde, as men oannimt, dat **hagiþō* --- en net *hagiþ* --- de foartrime fan *heit* is." Nee, dy slút-*e* (út *-a*) is net opkommen ûnder ynfloed fan oare sibbenammen, mar moat út

³. T. Hofstra, *Hikke fan Heit?* yn *Us Wurk*, jg. 21-22 (1972-1973), s. 81-88.

earder tiden stamje, lykas de 206 fynplakken yn 'e Midfryske wurd-samling bewize. Hjir docht wer ris klare bliken, hoe nuodlik oft it bytiden is om fan it Nijfryske wurdblyd út te gean. Dy't it hjoeddeiske *heit* foar eagen hâldt, sjocht yn *heite* in bysûndere, ôfwikende foarm, dy't útlein wurde moat, wylst de stikken histoarysk besjoen hiel oars op it boerd steane. Koartwei sein, *heite* hat âldere brieven, *heit* is de jongere, ôfsliten foarm, dy't syn útgongs-*e* falle litten hat.

It muoit my foar Hofstra oer, mar ik kin it út noch yn net lyk fine mei dy syn ôflieding fan 'e Germaanske wurdstamme **hag-*, dy't yn nhd. *hecken*, ning. *hatch* 'útbriede' en it nijfryske *hikje* 'te wrâld bringe' sit. De namme *heit* soe dan neffens him mei it "pearings- en fuortplantingsproses" gearhingje en de oarspronklike betsjutting 'genitor' (bernoansetter) west hawwe. De wiere oplossing fan it riedseleftige *heit* moat nei myn betinken net yn it biologyske socht wurde. Dêr kaam ik op nei it lêzen fan in artikel by Verwijs en Verdam, dy't yn har Mnl. Wb. 1 (1885), kol. 109-110 skriuwe:

Aenhete (Aenheete), znw. m. Samengesteld uit *Aen* (ohd. *ano*, mhd. *ano*, *ene*, nhd. *ahn*), grootvader en *Hate*, *heete*, got. *atta*, ohd. *ato*, *atto*, mhd. *atte*, opperd. *ätti* (D. Wb. 1, 595), ofri. *atta*, *asta*, *ettha*, lfri. *heit*, *heite* (Epkema 203), vader. *Aenhete* is dus de *grootvaders-vader*, overgrootvader, in 't mnl. gewoonlijk *oudervader* geheeten. *Aenhete* in den verbasterden vorm *anythe* komt in den Gelderschen tongval voor, doch in den zin van *grootvader*.

Al moatte de stammerwurden sûnder *h* (Goatysk *atta* ensfh.) en it Aldfryske *atta*, *atha*, *ettha* allegearre ûnder it mnl. trefwurd skrast wurde, dochs joegen de gearstallers fan dat wurdboek my de tried yn 'e hannen. Gjinien foar harren noch nei harren hat der op sind, dat yn it Mnl. in wurd *hête* 'heit' (yn *aenhete* 'oerpake') bestiet. Dy foarm slút treflik oan by it Hessyske *heite*, *hête* en it Midfryske *heite*.

Boppedat waard ik sneupendewei gewaar, dat it wurd yn kwestje allyksa yn it âldere Eastfrysk libbe hat. Dêr moatte wy Johannes Cadovius Müller syn nijsgjirrich *Memoriale linguae Frisicae* foar opslaan. Cadovius (1650-1725) hat 50 jier lang as dûmny yn Stedesdorf stien en ús ûnderskate, troch himsels gearstalde hânskriften neilitten. Yn 1691 moat er syn samling Eastfryske wurden en siswizen ôfsletten hawwe, sa't wy út 'e datum fan it foaropwurd ôfnimme kinne. De bêste útjefte fan syn wurk waard besoarge troch Erich König⁴ en dêryn lêze wy op s. 44: *vaar*, *babbe*, *heyte* 'ein Vatter'.

As in wurd yn Westerlauwersk Fryslân en Dútsk Eastfryslân foarkomt, dan freget men jin as fansels ôf, oft it yn it dêrtusken lizzende gebiet ek gongber west hat. En sjudêr, Grinslân hie ús 'heit' ek ienris hiem, al wie it inkeld yn dat

⁴ E. König, *Johannes Cadovius Müllers Memoriale linguae Frisicae*, Norden und Leipzig 1911, s. 44.

part fuort oer de Fryske grins, it Westerkertier, dat frijwat Fryske oerbliuwsels bewarre hat. K. ter Laan, trochkrûpt yn it Grinslânsk, skriuwt dêr dit fan:

Haait en mem, ook als koppeling *hait-en-mem* (W.K.) = vader en moeder, tot in 't midden der 19e eeuw; dan vrij vlug verouderd evenals *bebbe* of *beppe* en *bes*. W.W.K. *heit*.⁵

As útsetter helje ik noch it dialekt fan Skiermuontseach oan, dêr't neffens Arne Spenter *hëit* en *hēt* 'Vater'⁶ yn 'e swang binne. (De lêste foarm stiet lykwols net yn 'e *Wezzenlist fan it Skiermonnikoogs* (1968), dy't D. Fokkema sr. opmakke hat).

Sa't de lêzer sels fêststelle kin, is de namme 'heit' no al yn in nustje talen en tongslaggen oanwiisd, dy't meiïnoar in fikse hoeke fan it Westgermaansk beslane. Foar it gemak binne se hjirûnder noch efkes op 'e rigele set:

Midfrysk: haita, heite, heit;
 Nijfrysk: heit;
 Skiermuontseach: hëit, hēt;
 Grinslânsk: haait, heit;
 âlder Eastfrysk (1691): heyte;
 Middelnederlânsk: -hête (yn: aenhete 'oerpake');
 Hessysk: heite, hête.

Foar in taalman is mei in heal each wol te sjen, dat de kaai ta it ferstean fan dat wurdskift yn Mnl. *-hête* (en Hessysk *hête*) socht wurde moat, want de wiksel *ê- ei is* yn it Mnl. tige bekend⁷, de ûntjouwing fan *ei* ta *ê* lykwols net. Dûbelfoarmen mei *ê - ei* besteane yn goun gefallen op 't heden noch yn it Frysk, ferlykje *betel - beitel* (< Germ. **baitila-*); *steger - steiger* (< Germ. **staigri-*); *weet - weit* (< Germ. **hwaitia-*)⁸.

It woe my net oan, dat mnl. *-hête* inkeld en allinne yn *aenhete* 'oerpake' te finen wêze soe. By fierder ûndersyk die bliken, dat it Mnl. in soartgelikense gearstalling *scouthête* koe, dy't mei âsaks. *sculdhêtio*, mnd. *schultête*, mhd. *schultheize*, âhd. *sculdheizo*, ags. *scylthæta* 'skout' op 'e selde streek stiet. De namme fan dy eksekúsje-amtner, dy't foar 't earst yn 'e achtste ieu by de Langobarden opdûkt, hat him yn 'e midsieuwen tige wreide en wie doe by alle Westgermaanske folken yn gebrûk. It yn mnl. *scouthête* oerlevere *-hête* en syn sibben hingje gear mei it tiidwurd goat. *haitan*, ânoarsk *heita*, âhd. *heizan*, âsaks. *hêtan*, ags. *hâtan*, âfrysk *hêta* yn 'e betsjutting fan 'hjitte, gebiede'. De oarspronklike funksje fan 'e skout word't dêrom by Kluge-Mitzka better as yn Franck syn Etym. Wb. omskreaun

⁵. K. ter Laan, *Nieuw Groninger Woordenboek*, 2de druk, Groningen-Djakarta 1952, s. 286.

⁶. A. Spenter, *Der Vokalismus der akzentuierten Silben in der Schiermonnikooger Mundart*, Kopenhagen 1968, s. 288.

⁷. J. Franck, *Middelniederländische Grammatik*, 2. Aufl. Leipzig 1910, §§ 25, 26.

⁸. Sjoch O.H. Sytstra - J.J. Hof, *Nieuwe Friesche spraakkunst*, Leeuwarden 1925, s. 16 f.

mei 'der Verpflichtungen **befiehlt**⁹. As Germaanske grûnfoarm fan *-hête* (yn *scouthête*) moatte wy **haitjan-* oannimme. De Aldfryske ferhoalen gearstalling *skelta* < *skeltâta* (Riustringen) < **skeldhâta* heart ek noch yn 'e rige hjirboppe thús, mei dit lytse ferskil lykwols, dat *-hâta* net op Germ. **haitjan-*, mar op **haitan-* weromwiist.

It stiet foar my sa fêst as in dyk, dat mnl. *-hête* yn *aenhête* en *scouthête* ien en itselde wurd is. Dat hâldt wer yn, dat - en no komt it klapstik - de eigentlike betsjutting fan mnl. *-hête* (yn *aenhête*), Hessysk *heite*, *hête*, âlder Eastfrysk *heyte*, midfrysk *heite*, nijfrysk *heit* 'gebieder, hear, baas' west hawwe moat.

Alhoewol't ik it yn earsten net wiermeitsje koe, woe ik al daliks net leauwe, dat de beneaming 'heit' mei de pearingsdied fan 'e man yn ferbân stean soe. Sa'n útlis as 'genitor' (bernoansetter), dêr't Hofstra op út woe, past net by de tinkwize fan ús foarteam. Mei de ferhâlding fan 'e man ta syn wiif (en bern) by âlds strike better de wurden fan 'e apostel Petrus (1ste ieu n. Kr.), dy't de froulju foarhâlde, dat se "har eigen manlju ûnderdienich" wêze moasten, "lyk as Sara Abraham hearrich wie, en him **hear** neamde." (1 Petrus 3: 5-6 neffens de oersetting fan Wumkes-Folkertsma). Om noch in foarbyld te neamen: it Grykske *δεσπότης*, dat yn it Nije Testamint gauris yn 'e gearsetting *οἰκοδεσπότης* te boek stiet, hat net de ûngeunstige betsjutting, dy't dêr yn letter tiden oan jûn waard. It is ommers fuortkommen út **dems potes 'hear* fan it hûs' (**dems-* = 'hûs', -ferl. lat. *domus*). Fansels wit ik skoan, dat de beide Grykske wurden foar 'hear' taalkundich neat gjin bewiis bybringe foar de oarsprong fan 'heit', mar se tekenje dochs wol de sfear, dêr't dat wurd yn it skiere ferline yn opkomme koe. It soe fierders, tinkt my, in goed ding wêze, as eltsenien, dy't him yn 'e skiednis fan it wurd 'heit' jout, it wiidweidige artikel fan U.J. Boersma oer *De frou yn 'e Fryske wetten*¹⁰ ris goed yn him opnimme soe.

By einsluten woe ik der noch op wize, dat in *s e m a n t y s k e* parallel tichter by honk de nije útlis stipet. Lykas it Mnl. syn *aenhête* 'oerpake' hie, sa koe it Mhd. *anhere*, it Nhd. *Ahnherr*, dêr't de krektlyn útkommen beârbeiding fan 'e bruorren Grimm har *Deutsches Wörterbuch* fan seit: 1) 'großvater' (âldste fynplak 1271/1286); 2) vereinzelt 'urgroßvater': 'wann die (*großvater, großmutter*) auch nit sind, so erbt der anherr und anfrau', in zs. schweiz. recht 39, 220a¹¹. Ynstee fan mnl. *-hête* ferskynt dêr yn it âldere Dútsk sadwaande it lykbetsjuttende *-herre*, dat noch in útrinder yn it Rynlânske ferlytsingswurd *Ahnherrchen* 'Urgrossvater' hat.¹² Fierders is yn dit ferbân de Goatyske gearstalling *dulga-haitja* 'skuldeasker' fan belang, want letterlik oerset soene wy 'skuldhear'

⁹. F. Kluge - W. Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 2e Aufl., Berlin 1967, s. 683.

¹⁰. *Us Wurk*, jg. X (1961), s. 58-85.

¹¹. J. Grimm u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*. Neubearbeitung, 2. Bd., 1. Lieferung. Leipzig 1986, Sp. 84 f.

¹². J. Müller, *Rheinisches Wörterbuch*, Bd. I. Bonn 1928, Sp. 82.

skriuwe moatte, it wurd dat yn âldere taal foar it begryp 'creditor' brûkt waard, ferl. mhd. *schultherre*, mnd. *schulthēre*, ier nnl. *schuldheere* by Kiliaan, nhd. *Schuldherr* (ferâldere)¹³. Alwer sjogge wy in oerienkomst yn betsjutting fan goat. *haitja*, it foarstadium fan âfrysk **hêta**, en it wurd **hear**'.

De ôflieding fan 'heit', lykas dy hjirboppe beskreaun stiet, hat foar, dat wy net mei alderhanne stjerkes foar konstruearre foarmen hoege om te gûcheljen. As nomen agentis by âfrysk *hêta* (= goat. *haitan* ensfh.) sit it yn alle Westgermaankse talen bewoartele. Wy sille fan âfrysk *hêta* (goat. *haitja*) útgean moatte, ien fan 'e swakbûgde haadwurden, dy't yn it Aldfrysk planteit foarkomme, ferl. *âsega* 'wetsizzer', *boda* 'boade', *bona* 'moardner', *borga* 'boarch', *breidgoma* 'breugeman', *erva* 'erfgenamt', *êthswera* 'beëdige oankleier foar de tsjerklike rjochtbank', *federia* 'omke (fan heitekant)', *foremunda* 'fâd', *frâna* 'amtner fan 'e greve', *frêta* 'fûgel-faaie', *grêva* 'greve', *hâna* 'oankleier', *hertoga* 'hartoch', *kampa*, *kempa* 'kampfjochter', *knapa* 'feint', *lêtza* 'dokter', *neva* 'neef', *rêdieva* 'rjochter', *swetha* 'neistlizzer', *tiuga* 'tsjûge' en folle net genôch¹⁴. Dy rige meie wy no ek âfrysk **hêta* oan taheakje, dat oer *heita*, *heite* ta *heit* wurden is. It eardere *heite*, dat yn it Midfrysk libbet as in hart, brûke wy op 't heden allinne noch as oansprekfoarm: "Sis ris, heite, dêr moast ôfbliuwe" en as (ferâlderjende) genityf.

It hat in lange wei yn 'e taalkunde west, om it komôf fan in gewoan wurd as 'heit' út te finen. Dit artikel woe ik opdrage oan Dr. T. Hofstra, dy't moedich besocht hat, om de wiere betsjutting dêrfan op it spoar te kommen.

Heechhiem 12
9084 BA Goutum

hjerstmoanne 1987

¹³. J. Grimm u. W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 9. Band. Leipzig 1899, Sp. 1900.

¹⁴. W.L. van Helten. *Altostfriesische Grammatik*. Leeuwarden 1890, § 184.